

תפילת תשלומין ונדבה

ראש הכולל, הרב יהודה גולדברג

ראשי פרקים:

- א. פתיחה
- ב. תפילת נדבה
- ג. תפילה חציה נדבה חציה תשלומין
- ד. תפילת תשלומין
- ה. תפילת תשלומין של התפילה הקודמת או של התפילה העכשווית
- ו. האם תפילת התשלומין צריכה להיות צמודה לתפילת החובה?

א. פתיחה

ישנן כמה מערכות של תפילות בחיי היהודי. ישנן תפילות של יום חול וישנם של מועדים. ישנו מוסף לימים מיוחדים וישנו תפילת שמונה עשרה לשבת ותפילת שבע לחגים ושבתות. אבל ישנם סוגי תפילה שהם גדר אחר. הם לא חלק מהמערכת ה"מסודרת" של התפילות.

שתי סוגי התפילות שבהם עוסק המאמר הם סוג התפילות מהדין השני.

בנושא תפילות הללו שואלים העולם: מה יסוד שיש תפילה מעבר לחיוב? מה גדר תפילה זו?

לכאורה יסוד הבירור הוא השאלה מה דין התפילה שחלה פה? בעוד שבזמנים מיוחדים (שבתות וחגים) פשיטא שהזמן הוא המחדש. כאן יש לשאול מה הוא המחדש? האם מדובר באותו סוג תפילה רק שה"חפצא" של התפילה הוא שונה או שזה דין ב"גברא"? שאנחנו יצרנו את החיוב החדש, האם זה מראה שאנחנו יוצרים את התפילה הזו?

צריך רק לציין שיש חילוק בין שני סוגי התפילות - נדבה ותשלומין. נדבה היא תפילה רשותית לגמרי ותשלומין זה תפילה שהיא חובה.

המקור של התפילות האלו הם בגמ' ברכות (כא)¹ והמקור של תפילת תשלומים הוא ברייתא בתחילת פרק רביעי דף (כו). יש חילוק גדול בין שני סוגי התפילות האלו. בעוד שהתפילה הראשונה היא רשותית כשמה כן היא "נדבה", התפילה השנייה היא חובה. אם אדם פספס תפילה כל עוד זה לא מסיבות לא מוצדקות חייב השלים תפילתו. אך עדיין יש מכנה משותף בין שני סוגי התפילות האלו שעיקר עניינם הוא ה"גברא" שמחוייב רוצה להוסיף תפילה ולא דין בתפילה עצמה.

אלא שאנחנו ננסה לטעון שהדברים לא פשוטים ויוצא מהראשונים שאכן שני סוגי התפילות האלו הם גם "חפצא" אחר ולא רק "גברא" אחר.

1 שם נמצא שלוש מימרות וכולן נפסקו להלכה וצריך להבין מה היחס ביניהם. לא נכנס כאן לכל הדיונים ע' טור ק"ז וב"י ב"ח וט"ז שם באריכות בבירור שיטות הראשונים.

ב. תפילת נדבה

ישנם שלוש מימרות בגמ' על תפילת תשלומין. ישנו דיון גדול בסימן ק"ז בטור ב"י עפ"י הראשונים מה היחס בין המימרות בגמ'. למעשה ישנו חילוק בין שני דיני תשלומין.

דין אחד נפסק בתחילת ק"ז (א) וז"ל:

"אם הוא מסופק אם התפלל, חוזר ומתפלל, ואינו צריך לחדש שום דבר; אבל אם ברי לו שהתפלל, אינו חוזר ומתפלל בלא חידוש; ועל ידי חידוש, חוזר ומתפלל בנדבה כל הפעמים שירצה..."

המחבר מחלק בין שני סוגי נדבה. נדבה שבאה על ספק ונדבה שבאה על ודאי. הראשונה לא חייבת חידוש² והשניה צריכה חידוש. למעשה לגבי סוג הנדבה השני המחבר פוסק (ד):

"הרוצה להתפלל תפלת נדבה, צריך שיהא מכיר את עצמו זריז וזהיר ואמיד בדעתו שיוכל לכיין בתפלתו; מראש ועד סוף; אבל אם אינו יכול לכיין יפה, קרינן ביה: למה לי רוב זבחיכם (ישעיה א, יא); והלואי שיוכל לכיין בג' תפלות הקבועות ליום."

החיי אדם רצה להשליך אותו דבר לגבי סוג הנדבה של הספק אך הבה"ל דחה אותו.

יוצא שישנו חילוק למעשה בין שני סוגי נדבה נדבה שבאה כנדבה גמורה שהיום לא מתפללים לבין נדבה שבאה על ספק שאותה כן מתפללים.

ג. תפילה חציה נדבה חציה תשלומין

ישנו דין נוסף שיוצא מתוך הגמ' ונפסק גם להלכה:

"ואם התחיל להתפלל על דעת שלא התפלל, ונזכר שכבר התפלל, פוסק אפי' באמצע ברכה אפילו יכול לחדש בה דבר."

העיקרון של ההלכה הוא שתפילת חובה ורשות לא מתחברים. דבר זה שנוי במח' ביחס לדין ערבית וז"ל הרמב"ם (תפילה י, ו):

מי שנסתפק לו אם התפלל אם לא התפלל אינו חוזר ומתפלל אלא אם כן מתפלל תפלה זו על דעת שהיא נדבה, ד שאם רצה יחיד להתפלל כל היום תפלת נדבה יתפלל, מי שהיה עומד בתפלה ונזכר שכבר התפלל פוסק ואפילו באמצע ברכה, ואם היתה תפלת ערבית אינו פוסק שלא התפלל אותה מתחילה אלא על דעת שאינה חובה.

הרמב"ם רוצה לחדש שתפילת ערבית יכולה להיות חצי חובה חצי נדבה. אכן הראב"ד שם חולק-

מי שהיה עומד בתפלה וכו'. כתב הראב"ד ז"ל: אין כאן נחת רוח עכ"ל.³

את יסוד הדיון ביניהם אפשר להסביר על שני כיוונים. הגר"ד (בחידושו ברכות כא.) כותב על הרמב"ם כאן שהדיון הוא סביב השאלה מה גדר תפילת ערבית. כידוע תפילת ערבית רשות

² מוסבר בראשונים שעצם הספק הוא חידוש.

³ הבה"ל בסין ק"ז מכריע בקצרה בשם המג"א כשיטת הראב"ד.

כנאמר בברכות (כז) ונפסק בשו"ע (רלו). אלא שקיבלו עליהו חובה⁴ אך האם הגדר הראשוני של התפילה נשאר או שלא. אך סבו ר' חיים (בחידושו על הרמב"ם) מסביר אחרת את המח'. יסוד הדיון הוא גופא בשאלה האם תפילת נדבה היא שינוי ב"חפצא" או שינוי "בגברא"⁵. בעוד שהרמב"ם הבין שתפילה נדבה היא שינוי ב"חפצא" ולכן תפילת ערבית יכולה להתחבר לתפילת נדבה. הראב"ד הבין שנדבה היא רק שינוי ב"גברא" לכן היא תפילה שלא יכולה להתחבר לתפילת נדבה.

אנחנו רוצים להציע כיוון שלישי למח' הנ"ל. ההבנה מיוסדת על חידוש בתפילת תשלומין ומתוך כך נבין נכון גם את תפילת נדבה.

ד. תפילת תשלומין

תהיה נ"מ לכל השאלה הזו בתפילת תשלומין. הבה"ל (קז, א ד"ה ואם היפך) חוקר מה דין תפילת תשלומין חצייה חובה חצייה נדבה:

"נסתפקתי אם התחיל להתפלל אותה בתורת תשלומין ונזכר באמצע והשלימה כראוי דהיינו לשם חובה אי מהני וספיקותי היא דכיון דקי"ל דכל ברכות התפילה על הסדר נאמרו כדלקמן בסימן קי"ט אפשר דיחשב עי"ז כחד ענינא ויהיה מהני עקירת המחשבה ואף דלענין כמה דברים מצינו רק דג' הראשונות חשובות כחדא אפשר לענין עקירת מחשבה לבד שאני ולכאורה ראיה מהנ"ל בסימן ק"ז ס"א אם התחיל להתפלל וכו' פוסק אפילו באמצע ברכה ואיתא בראשונים הטעם כיון שהתחילה אדעתא דחובה אין יכול לסיימה תו לשם נדבה וא"כ ה"ה בזה לא מהני עקירת מחשבתו וצריך לפסוק אותה באמצע או אולי לענין תשלומין הקילו רבנן וצ"ע:"

הבה"ל מתלבט האם דינה של תפילת תשלומין שווה לדינה של תפילת נדבה או שלא. האם הדין שאנחנו מפסיקים באמצע שייך רק בנדבה ו"לענין תשלומין הקילו" או שזה אותו דין. לכאורה יסוד ספיקו הוא גופא בשאלה האם התפילה היא חובה בחפצא, תפילת החפצא או שזה רק חובה בגברא, וממילא לא מצטרפת לחובה.

ה. תפילת תלומין של התפילה הקודמת או העכשוית?

רצינו לתלות את הדיון האם התפילה היא שונה ב"חפצא" או ב"גברא" בשאלה האם תפילת תשלומין היא תפילה של מה שהיה או שהיא תפילה עכשיו להשלים את מה שהיה. אם נאמר שתפילת תשלומין היא על מה שהיה יש בה גדר של "חפצא" חדש. אך אם נאמר שתפילת תשלומין היא חובה עכשיו על מה שהיה זה רק חיוב על ה"גברא". הסתפק בכך הכנה"ג (טור תכב) ונעתיק לשונו עקב ההתגלגלות של הדיון:

"בימי חרפי נסתפקתי, היכא דשכח בליל ר"ח ולא התפלל תפילת ערבית, דקי"ל מתפלל למחר שתים, אם טעה בתשלומים ולא הזכיר של ראש חדש, אי דיינינן ליה

⁴ יש מח' ראשונים איך קיבלו עלייהו חובה באופן פרטי או באופן ציבורי ע"ש.

⁵ ישנה מח' ראשונים המופיעה בטור איך עושים חידוש בפילת נדבה. היו כאלו שהבינו שצריך לחדש בה דבר בתפילה עצמה, והיו שהבינו שצריך שיתחדש לו דבר חדש. למעשה זה מח' שו"ע ורמ"א בסי' ק"ז. לכאורה נחלקו באותה מח' עצמה שהתבארה לעיל. לפי השיטה שמספיק חידוש בחלק מהתפילה זה ניכרות בתפילה אבל לא התחדש שום דבר אצל הגברא. לפי השיטה שצריך חידוש שהתחדש לך משמע שזה דין בגברא.

באשר הוא שם ויחזור, או דילמא כיון דהוי תשלומין של לילה לא יחזור. והספק זה בעצמו נסתפקתי היכא דהוי שני ימים ראש חדש וביום ראשון שכח ולא התפלל תפלת מנחה, דקי"ל דבליילה מתפלל שתיים, וטעה ולא הזכיר של ראש חדש בתשלומין, אי דיינינן ליה כלילה ולא יחזור או דילמא כיון דהוי תשלומין של יום יחזור. ושאלתי לגדולי הדור ולא כיוונו בשמועתם, יש מהם אמרו דאזלינן בתר עיקר התפלה ולכן בתשלומין של לילה לא יחזור ובתשלומין של יום יחזור. ובאמת קשה מאד הדבר שנאמר דבליילה יחזור בתשלומין של יום וביום לא יחזור בתשלומין של לילה. ועוד יציבא בארעא וגירא בשמי שמיא, אם טעה בתפלה העיקרית של לילה לא יחזור, ואם טעה בתפלת התשלומין יחזור, אין זה הדעת טובלתו.

ויש מהם אמרו דדיינינן להו בשעת התשלומין, ובתשלומין של לילה שהוא ביום אם טעה ולא הזכיר חוזר, ובתשלומין של יום שהיא בלילה אינו חוזר.... ומכל מקום, אף - על - פי שדחינו ראייתו, נקוט מהא שדעת מהרח"ש נר"ו ורבים מחכמי ישיבתו מסכמת דבתשלומין של לילה שהוא ביום חוזר, ובתשלומין של יום שהוא בלילה אינו חוזר. גם החכם השלם כמה"ר מאיר די בוטון נר"ו כתב לי בזה שכן דעתו, והביא הראיה שהביא אותו צורבא מרבנן שזכרתי למעלה. וגם לסברא זו קשה שנאמר דבתפלה העיקרית לא יחזור אם היה מתפלל בלילה ולא היה מזכיר של ראש חדש, ועכשיו שהיא באה לתשלומין יחזור.

ויש מהם אמרו דבשניהם אינו חוזר, וכן אמר לי מורי הרב ז"ל שכן דעתו, והיה אומר דכשהתשלומין ביום עבדינן קל וחומר, ומה אם בתפלה העיקרית שהיא של לילה אם לא הזכיר אינו חוזר, כל שכן כשהיא תשלומין. ואם התשלומין בלילה עבדינן קל וחומר, ומה אם בתפלה העיקרית שאינה לתשלומין אינו חוזר, כל שכן אותה שבאה לתשלומין... שוב נדפסו תשובות מהר"ש יונה ז"ל [שי למורא] וראיתי בסימן נ"ג שנסתפק בספק השני שנסתפקתי והסכים דאינו חוזר".

יוצא שנסתפקו בדבר גדולי הדור עם דעות לכאן או לכאן. למעשה תפילת התשלומין היא לא של מה שהיה ולא מה של עכשיו אלא גם וגם. אפשר לדון שכל ההכרעה הזו היא רק מצד תלכו לקולא. אך לשונו של כנה"ג נראה אחרת. קיים ק"ו שמפקיע את דין התשלומין מהשאלה האם זה תפילה ההיא או העכשיו. זה גם וגם.

ו. האם תפילת תשלומין צריכה להיות צמודה לתפילת החובה?

הלכנו דרך ה"דרך החיים" לבסס את היסוד הנ"ל.

ישנו רשב"א שהובא בב"י (סי' ק"ח) המבאר שתשלומין הם רק סמוך לתפילה המקורית וז"ל:

"וכתב עוד הרשב"א (חי' שם) ומיהו דוקא בזמן תפילה לפי שכיון שהוא זמן תפילה והוא עוסק בתפילתו חוזר ומשלים מה שטעה בתפילתו אבל שלא בזמן תפילה לא שאם לא כן מאי מתפלל ערבית שתיים ומתפלל מנחה שתיים דקאמר לימא טעה ולא התפלל שחרית קודם חצות חוזר ומתפלל לאחר חצות אי נמי טעה ולא התפלל מנחה חוזר ומשלימה כל הלילה הוה ליה למימר עכ"ל:"

⁶ המ"ב פוסק בס"ק כ"ו כמסקנת הכנה"ג.

מחדש הרשב"א שכל דין תשלומין זה בצמוד לתפילה הסמוכה. וכך נפסק בש"ע (סעיף ג) נחלקו האחרונים האם דין זה לעיכובא. הפר"ח טוען שכן. אך רוב האחרונים הכריעו שדין זה הוא רק לכתחילה. מעיר המ"ב שדווקא בתוך 4 שעות ולא עד חצות. כיון שזהו זמן תפילה עצמה. מוסיף המ"ב בשם דרך החיים דבר "חדש" שלא נזכר בשאר אחרונים: ישנו חילוק אם עוסקים בתפילה או שלא. אם לא עוסקים בתפילה א"א להשלים בין 4 שעות לחצות אך אם עוסקים בתפילת שחרית אפשר גם להשלים את ערבית. דה"ח מדקדק דברים אלו מפתיחת הרשב"א וז"ל: "לפי שכיון שהוא זמן תפילה והוא עוסק בתפילתו". מסביר דה"ח:

"אמנם בירורן של דברים לפענ"ד כמ"ש לעיל דודאי אין זמן הראוי מתפלת שחרית רק עד ד' שעות דהא לאחר ד' שעות שוב אין לו שכר תפלה בזמנה וא"כ בשכבר התפלל שחרית קודם ד' שעות אין לו להתפלל אחר ד' שעות דהא אין זמן תפלה כלל לא של שחרית ולא של מנחה וכן אם לא התפלל מנחה אין לו להתפלל מנחה אחר חצות בשכבר התפלל מעריב קודם חצות דאז לא הוי שוב זמן תפלה דחכמים עשו כן וקבעוהו לכתחלה זמן מעריב קודם חצות וא"כ לא מיקרי לאחר חצות זמן תפלה אך כשלא התפלל שחרית קודם ד' שעות או מעריב קודם חצות ומתפלל אח"כ אם כן כיון שעוסק בתפלה על כל פנים לאחר זמן הקבוע לכתחלה שוב הוי אז זמן תפלת שחרית ומעריב ומתפלל אז גם כן תפלת התשלומין והרשב"א דנקיט שכיון שהוא זמן תפלה ועוסק בתפלה או או קאמר והוא וא"ו המחלקת ובזה שפיר מיישב הרשב"א קושייתו הנ"ל ויש להאריך עוד בזה..."

מסביר דרך החיים שיש שני דינים. דין תשלומין בזמן הראוי, תפילה זו לא חייבת להיות סמוכה לתפילה העיקרית. ישנו דין תשלומין בזמן שאינו ראוי, הוא חייב להיות סמוך לתפילה העיקרית.

אנחנו שואלים מהו החילוק? צ"ל שיש שני דינים בתשלומים. ישנו דין שהוא אכן המשך של התפילה העיקרית. ישנו דין נוסף שהוא עצמאי. אם נסביר יותר את הכוונה נאמר שכל עוד אנחנו נמצאים בזמן המרכזי של התפילה ה"חפצא" של התפילה היא תפילה אחרת שלא תלויה בתפילה המרכזית. היא תפילה של הזמן הקודם. אבל אם אנחנו נמצאים לא בזמן התפילה המרכזית זוהי תפילה של עכשיו. לכן ה"גברא" חייב להצמיד את התפילות אחת לשנייה.

ז. סיכום

יוצא שיש בתשלומין שני דינים. דין שונה ב"גברא" דין שונה ב"חפצא". ממילא מובן לשונו של הכנה"ג. באמת יש דין בתפילת התשלומין של העבר העתיד. ממילא נפשט ספיקו של הבה"ל, תפילת תשלומין היא סוג תפילה שונה ויצטרכו להפסיק כמו תפילת נדבה. כך גם נגדיר את תפילת נדבה זה סוג תפילה שונה הן "גברא" הן "חפצא". לכן היא לא יכולה להתחבר לתפילת חובה. אלא שיש מח' בערבית האם עיקר השינוי הוא ב"גברא" או ב"חפצא". האם נוכל לצרף את שני בסוגי התפילות למרות שבד"כ ה"חפצא" שונה אבל כל ערבית בנויה על נדיבותו של ה"גברא". או שלא נוכל לצרף כיוון שס"ס זה סוג "חפצא" אחר. וכל המחלוקת היא רק על מה לשים דגש.